

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱՂԲԵՋԱՆԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԽՄՀՄ-ՈՒՄ
(ըստ խորհրդահայ պաշտոնյաների հուշերի)**

***Բանալի բառեր** – ԽՄՀՄ, Խորհրդային Հայաստան, Մեղրի, զգայուն թեմաներ, սահմանային խնդիրներ, հուշագրություն, Նախիջևան, Արցախ*

Հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները իրավացիորեն բնութագրվում են որպես թշնամական, և առավել հաճախ դրա պատճառ են համարվում 1980-ական թվականների վերջին սկիզբ առած գործընթացները, Արցախի ինքնորոշման համար մղվող պայքարը, արցախյան պատերազմները: Ըստ այդմ թյուր տպավորություն է ստեղծվում, որ այդ հարաբերությունները կոնֆլիկտային են դարձել շատ արագ, և խորհրդային «եղբայրական ժողովուրդներից» հայերն ու ադրբեջանցիները հանկարծակի վերածվել են ռիսերիմ թշնամիների: Կարևոր ենք համարում փաստել, որ հայ-ադրբեջանական հարաբերություններն ունեին պասսիվ բացասականից ակտիվ բացասականի՝ թշնամականի վերածվելու առնվազն երկու կարևոր հիմքեր և պատճառներ: Առաջին. XX դարասկզբին այս տարածաշրջանի նկատմամբ թուրք-ադրբեջանական անթաքույց ծրագրերը մի կողմից ուղղակի հակոտնյա էին Հայաստան պետության շահերին և գոյությանը ընդհանրապես, մյուս կողմից չլուծված շատ խնդիրներ էին մնացել: Երկրորդ. ԽՄՀՄ գոյության ամբողջ ընթացքում Խորհրդային Ադրբեջանի և՛ ղեկավարությունը, և՛ հասարակության տարբեր շերտերը շարունակել են համակարգված իրականացնել իրենց ծրագրերը, որոնք առավելապես վերաբերում էին հետևյալ նպատակ-խնդիրներին.

- Նախիջևանի, Արցախի վերջնական բռնազավթում և հայաթափում,
- Սյունիքով Նախիջևանի հետ ցամաքային կապի հաստատում, որը պանթուրքիստական հեռահար նպատակ ուներ և 1920-ական թվականների սկզբին թուրք-ադրբեջանական չիրականացված հստակ ծրագիր էր,
- Խորհրդային Հայաստանի տարբեր տարածքների զավթում և իրենց համար կարևոր նշանակության որոշ տարածքների հայկական պատկանելության ապացույցների հերքում ու ոչնչացում:

Այս և սրանց հետ փոխկապակցված տարատեսակ խնդիրներ եղել են Խորհրդային Ադրբեջանի ու Հայաստանի հարաբերությունների բաց կամ քողարկված օրակարգում և երբեմն ունեցել են սրացումներ:

Այսօր ևս հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները պայմանավորված

են նույն խնդիրներով, իսկ Ադրբեջանի քաղաքական գործելաձևը դարձել է ավելի ռասիստական և ծայրահեղական:

Վերը նշված խնդիրները տեղ են գտել Խորհրդային Հայաստանի տարբեր տարիների ղեկավարների, պետական-քաղաքական գործիչների հուշերում: Սույն հոդվածում հենվելով այդ սկզբնաղբյուրների վրա՝ ներկայացնում ենք հայ-ադրբեջանական նոր թափով ծավալվող կոնֆլիկտի կարևոր շերտերի հիմքերը, որոնց իմացությունը և վերլուծությունը կարող են օգտակար լինել մերօրյա գործընթացներում:

Խորհրդային Ադրբեջանի համար «զգայուն հայկական թեմաները»

Գաղտնիք չէ, որ քաղաքական և պատմական որոշ իրողությունների հետևանքով անարդարացիորեն Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում հայտնված հայկական տարածքների և այնտեղ բնակվող բնիկների՝ հայերի նկատմամբ այդ պետության վերաբերմունքն ի սկզբանե եղել է խտրական և կրել բացահայտ թշնամական բնույթ: Նույնը դրսևորվել է նաև Ադրբեջանի այլ բնակավայրերում գտնվող հայերի պարագայում: Սակայն, բացի այդ, ընդհանրապես հայերին, հայկականությանը վերաբերող որոշ հարցեր և թեմաներ Խորհրդային Ադրբեջանում ստացել են հատկապես զգայուն կարգավիճակ և գտնվել պետական վերահսկողության տակ: Դրանցից մի քանիսը առանձնացնենք ստորև:

Ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյանը փաստում է, որ ԽՍՀՄ շուրջ 70 տարվա գոյության ընթացքում խորհրդային իշխանությունները չեն կարողացել լուծել հայ-ադրբեջանական հակասությունները, որոնք հատկապես սրվել են Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Այդ ժամանակ, ի թիվս այլ հարցերի, հայ-ադրբեջանական հակասությունների ծիրում է հայտնվել նաև զորավար Անդրանիկ Օզանյանի կյանքի և գործունեության գնահատման հարցը. հայերիս համար Անդրանիկը հերոս էր, ադրբեջանցիների համար՝ թշնամի¹: Ըստ այդմ Անդրանիկի մասին Խորհրդային Հայաստանում տպագրվող զրքերը, հոդվածները, նրա հիշատակին նվիրված միջոցառումները միշտ եղել են Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարների ուշադրության կենտրոնում, և ամեն առիթով նրանք այդ հարցը բարձրացրել են խորհրդային կենտրոնական իշխանությունների առջև՝ իհարկե դրան տալով այլ գունավորում, այն է՝ Հայաստանում գովերգում են «դաշնակցական, հակախորհրդային գործչի»: Այն, որ զորավար Անդրանիկն իրականում եղել է ոչ միայն ադրբեջանական, այլև թուրքական պետական, քաղաքական գործիչների և հասարակության լայն շերտերի համար թշնամու հավաքական կերպար, ապացուցում են և՛ տարբեր գործիչների հուշերում տեղ գտած բնութա-

¹ St' u Симомян Г., Из истории “политического оправдания” полководца Андраника, Ереван, 2016, с. 3:

գրումները, և՛ թուրք-ադրբեջանական կեղծ պատմագրության «պրոդուկտ» հանդիսացող գրքերն ու հոդվածները, և՛ պաշտոնական հռետորաբանությունը: Այս պայմաններում ԽՍՀՄ-ում Խորհրդային Ադրբեջանն ամեն կերպ փորձում էր հետապնդել թուրք-ադրբեջանական հավաքական թշնամու կերպարին՝ Անդրանիկին:

Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարները շատ զգայուն են եղել և ակնդետ հետևել են Հայաստանում կամ հայերի շրջանում Արցախի հետ կապված ցանկացած զարգացման, այդ թվում և՛ խնդրի գիտական, և՛ անգամ գեղարվեստական արժարժումներին: Այսպես, 1947 թ. հունիսի 21-ին Ադրբեջանի ղեկավար, 1933-1953 թթ. Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Միրջաֆար Բադիրովը նամակով պաշտոնապես դիմել է ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմ՝ պահանջելով շրջանառությունից հանել 1946 թ. Երևանում հրատարակված գրող Մարիետա Շահինյանի «Խորհրդային Անդրկովկաս» գիրքը, որտեղ Լեռնային Ղարաբաղը անվանված է «հայկական երկրամաս» և «Հայաստանի մի կտոր»¹: Ի դեպ, հայ գրականության հանդեպ ադրբեջանական «հետաքրքրությունը» դրսևորվել է նաև հետագայում, երբ, օրինակ՝ 1956 թ. Երևանում Բաֆֆու «Կայծեր» վեպի վերահրատարակման առիթով Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Իմամ Մուստաֆանը նամակ է հղել ԽՄԿԿ Կենտկոմ՝ բողոքելով, որ սույն վեպը վտանգավոր է և կվնասի «ազգերի ինտերնացիոնալ բարեկամությանը»²:

Խորհրդային ժամանակաշրջանում ևս Ադրբեջանի տարածքում գտնվող հայկական հոգևոր-մշակութային ժառանգության հանդեպ այդ երկրի ղեկավարության և հասարակության վերաբերմունքը եղել է բացասական՝ վանդալիզմի ակնհայտ դրսևորումներով: Օրինակ՝ ադրբեջանցի ջարդարար-վանդալները պարբերաբար ոչնչացրել են Նախիջևանի տարածքում գտնվող հայկական խաչքարերը, իսկ Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարները անգամ խոչընդոտել են Հայաստանի ղեկավարությանը հոգևոր ժառանգության փրկված մասունքները տեղափոխել Խորհրդային Հայաստան: Սրա նպատակն էր ոչ միայն ջնջել Նախիջևանի և այլ տարածքների հայկականության փաստերը, այլև չթողնել նույնիսկ մի փոքր ապացույց, որը թեկուզ հետագայում կվկայեր հայկական բնօրրանում իրականացված մշակութային եղեռնի մասին: Բայց, այնուամենայնիվ, Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարներին երբեմն հաջողվել է հայկական հոգևոր-մշակութային ժառանգության որոշ նմուշներ փրկել՝ տեղափոխելով Հայաստան: Օրինակ՝ ՀԽՍՀ Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանը 1977 թ. հոկտեմբերի 21-ին իր օրագրում գրում է, որ Բաքվում Անդրկովկասի ռազմական օկրուգի ռազմական խորհրդի նիստի ժամանակ Նախիջևանի խաչ-

¹ Տե՛ս **Վիրաբյան Ա.**, Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով, Երևան, 2001, էջ 93:

² Տե՛ս **Վիրապոյան Ա.**, Մայրամուտի շեմին. հուշեր և մտորումներ, Երևան, 2019, էջ 303:

քարերի հարցը քննարկել է 1969-1982 թթ.Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Հեյդար Ալիևի հետ. «Հ. Ա. Ալիևի հետ լուծեցի Նախիջևանից արժեքավոր խաչքարերի տեղափոխման հարցը»¹:

Ադրբեջանում ատելությամբ են լցված եղել ոչ միայն հին հայկական պատմամշակութային ժառանգության հանդեպ, այլև շատ զգայուն էին Խորհրդային Ադրբեջանի սահմաններում գտնվող պատմական հայկական տարածքներում հայերին նվիրված նոր հուշարձանների, արձանների տեղադրման հարցում: Պատճառը և նպատակը բնականաբար նույնն էին. հայերի բնիկությունը, այդ տարածքների հայկական պատկանելությունը հաստատող ևս մեկ փաստի արձանագրումը թույլ չտալը: Այս խնդիրը ցայտուն դրսևորվել է այն ժամանակ, երբ ծրագրվել է տեղադրել ԽՍՀՄ կրկնակի հերոս, մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանի կիսանդրին Խորհրդային Ադրբեջանի տարածքում գտնվող նրա ծննդավայր Չարդախլու գյուղում: Հ. Ալիևը, գործադրելով նաև սիրաշահելու դասական արևելյան մեխանիզմները, պնդել է, որ կիսանդրին տեղադրվի ոչ թե մարշալի հայրենի գյուղում, այլ Կիրովաբադում, որը պատմական հայկական Ուտիք նահանգի Գանձակ քաղաքն է, որի հայկական պատկանելության ժխտումը, սակայն, սկսվել էր ավելի վաղ, և ըստ ադրբեջանական պատմագրության ու քարոզչության՝ այդ ժամանակ դրա հայկական չլինելը հավանաբար ավելի «համոզիչ էր»: Մարշալ Բաղրամյանի կիսանդրու հետ կապված այս դրվագի մասին իր հուշերում պատմում է Խորհրդային Հայաստանի հայտնի պետական գործիչ Ալեքսան Կիրակոսյանը. «Կիրովաբադում տեղադրելու էին մարշալ Բաղրամյանի կիսանդրին: Մարշալի հետ վիճում էի, ասում էի, որ դա Ալիևի ցանկությունն է, պնդում էի, որ կիսանդրին պիտի տեղադրվի միայն Միության կրկնակի հերոսի հարազատ ծննդավայրում՝ Չարդախլու գյուղում: Ի վերջո հաղթեց Ալիևի ցանկությունը»²:

Լեոնային Ղարաբաղի հարցը և Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարները

Լեոնային Ղարաբաղը և Նախիջևանը անարդար ձևով Հայաստանից անջատելու և Խորհրդային Ադրբեջանի ենթակայության տակ դնելու ԽՍՀՄ ղեկավարության քայլը անընդունելի է եղել հայության բոլոր շերտերի համար: Այդ նույն մոտեցման բացահայտ կամ գաղտնի կրողներն են եղել ԽՍՀՄ-ում պետական պաշտոններ զբաղեցրած բազմաթիվ հայ կուսակցական-պետական գործիչներ: Դրա ապացույցներից է այն, որ հնարավորության ու առիթի դեպքում, իսկ երբեմն կենտրոնական իշխանությունների ծրագրերում չտեղավորվող սցենարներով Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարները ժամանակի հասարակական գործիչների, մտավորականների հետ բարձրացրել են

¹ Дни сквозь строчки. Из рабочих дневников Карена Демирчяна, Ереван, 2010, с. 55.

² Կիրակոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 219:

Արցախը և Նախիջևանը Հայաստանին վերամիավորելու հարցը:

Դրանցից հարկ է առանձնացնել 1937-1953 թթ. Խորհրդային Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանի (Արութինով) քայլը, որը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո սկսված հայրենադարձության և ԽՍՀՄ կողմից Թուրքիային հողային պահանջներ ներկայացնելու ժամանակահատվածում նամակով դիմել է ԽՍՀՄ ղեկավար Իոսիֆ Ստալինին՝ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելու խնդրանքով:

Այսպես, 1945 թ. նոյեմբերին Ստալինին ուղղված նամակում Հարությունյանը գրում է.

«Իոսիֆ Վիսարիոնովիչ,

Հայաստանի տարածքին հարող Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը 1923 թվականից գտնվում է Ադրբեջանի ԽՍՀ կազմում: Այդ մարզի բնակիչները հիմնականում հայեր են: 153 000 բնակչությունից 137 000-ը հայ են»¹: Այնուհետև Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարը բերում է փաստեր, հիմնավորումներ, որոնք առնչվում են գյուղատնտեսությանը, կրթությանը, և շարունակում. «Նկատի ունենալով այս և Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ցանկությունը՝ Կենտկոմը և Հայաստանի Ժողկոմխորհը ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և միութենական կառավարության քննարկմանն են ներկայացնում Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը որպես Ղարաբաղի մարզ, Հայաստանի ԽՍՀ կազմ ներգրավելու հարցը: Հարցին դրական լուծում տրվելու դեպքում Հայաստանի Կենտկոմը և Ժողկոմխորհը կառավարություն կմտնեն Ղարաբաղի նախկին կենտրոն՝ սովետական կարգերի հաստատվելուց առաջ ավերված Շուշի քաղաքը վերականգնելու առաջարկությամբ»²:

Այդ նույն խնդրին Գ. Հարությունյանը անդրադարձել է նաև 1947 թ., երբ նոյեմբեր ամսին անձամբ հանդիպել է Ստալինին: Դրան ի պատասխան՝ Ստալինը հնարավոր է համարել հարցի քննարկումը, բայց միայն այն պարագայում, եթե այդ խնդրանքով միութենական կառավարությանը դիմեն Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարները միասին³, ինչը նշանակում էր հարցը մերժել կամ մտցնել փակուղի, քանզի պարզ էր, որ Ադրբեջանը երբեք նման քայլի չէր դիմի:

Հետաքրքիր է, որ արդեն 1953 թ.՝ Ստալինի մահից հետո, նոյեմբերին կայացած ՀԿԿ Կենտկոմի պլենումում, երբ լսվել է Հարությունյանին աշխատանքից ազատելու հարցը, նրան ներկայացված մեղադրանքներից է եղել

¹ **Գրիգոր շինարար:** Հուշեր Գ. Ա. Հարությունյանի (Արութինով)՝ 1937-1953 թթ. Հայաստանի կոմկուսի 1-ին քարտուղարի մասին, կազմող՝ Նամի Միկոյան, Երևան, 2016, էջ 232:

² Նույն տեղում, էջ 232-233:

³ Տե՛ս **Վիքարյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 83:

նան վերոհիշյալ նամակը Ստալինին, որը որակվել է իբրև ազգայնական պահվածքի դրսևորում: Ի պատասխան՝ Հարությունյանը ասել է, որ Արցախի հարցով դիմել է Ստալինին «սեփական նախաձեռնությամբ, իբրև ԽՄԿԿ Կենտկոմի անդամ»¹:

ԽՍՀՄ տարիներին Արցախի և Նախիջևանի հարցերով շահագրգիռ և գործուն քայլեր ձեռնարկած պետական գործիչներից է 1966-1974 թթ. Խորհրդային Հայաստանի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Անտոն Քոչինյանը, որը 1966 թ. սեպտեմբերի 30-ին իր և ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Բաղալ Մուրադյանի անունից դիմել է ԽՄԿԿ Կենտկոմ Լեոնային Ղարաբաղը և Նախիջևանը Խորհրդային Հայաստանին վերամիավորելու հարցով, իսկ դիմումը ներկայացնելու ժամանակի ընտրությունը, ըստ պատմաբան Վլադիմիր Պետրոսյանի, պայմանավորված էր ԽՍՀՄ Սահմանադրության նոր նախագծի քննարկմամբ², որը կարող էր հարմար առիթ լինել տարածքային փոփոխությունների համար:

Այս նույն հարցի մասին իր հուշերում պատմում է նաև Ա. Կիրակոսյանը՝ մանրամասնելով. «1966 թ. ամռանը Հայաստանի գիտության և մշակույթի գործիչների մի մեծ խումբ նամակով (նամակի տակ 1906 ստորագրություններ են) դիմեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Լ. Բրեժնևին, Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Քոչինյանին և Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Վ. Ախունդովին՝ Նախիջևանը և Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերադարձնելու պահանջով: Այդ օրերի համար անօրինակ խիզախություն դրսևորեց հանրապետության ղեկավարությունը՝ միանալով մտավորականության պահանջին»³: Հետագայում Բ. Մուրադյանը, «Սովետական Հայաստան» թերթին տված հարցազրույցում անդրադառնալով մտավորականների նամակին, ասել է. «Իսկ ինչ վերաբերվում է կոնկրետ այդ նամակին, ապա, իմ կարծիքով, գործի գլուխ կանգնած էր Մարտիրոս Սարյանը»⁴:

Արցախի վերամիավորման հարցը Ա. Քոչինյանը բարձրացրել է Խորհրդային Հայաստանի 50-ամյակի տոնակատարությունների առիթով Երևան այցելած Լեոնիդ Բրեժնևի առջև նաև 1970 թ.: Ա. Քոչինյանը Լ. Բրեժնևի և Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարների հետ հանդիպմանը ելույթ է ունեցել, հանգամանալից ներկայացրել խնդիրը: Ինչպես տեղեկացրել է Խորհրդային Հայաստանի պետական գործիչ (Լենինականի քաղկոմի առաջին քարտուղար, այնուհետև Երևանի քաղխորհրդի գործկոմի նախագահ) Մուրադ Մուրադյանը, որն անձամբ ներկա է եղել այդ հանդիպմանը, «Ա. Ե.

¹ Կիրակոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 297-298:

² Տե՛ս Պետրոսյան Վ., Խմբագրի կողմից // Քոչինյան Ա., Անավարտ հուշեր, Երևան, 2008, էջ 35:

³ Կիրակոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 225:

⁴ Նույն տեղում, էջ 226:

Քոչինյանի հաղորդման ամբողջ ընթացքում Լ. Ի. Բրեժնևը նրան չընդհատեց, ոչ մի հարց չտվեց, միայն ծխում էր և ուշադիր լսում: Միայն Ա. Ե. Քոչինյանի հաղորդումը վերջանալուց հետո նա արտասանեց ընդամենը մի նախադասություն՝ «Ребята – это война»¹:

ԽՍՀՄ-ում Արցախի և Նախիջևանի հարցը անհանգստացրել է ոչ միայն Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարներին, այլև հայազգի այլ գործիչների, որոնցից է մարշալ Բադրամյանը: ՀԽՍՀ Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կ. Դեմիրճյանը 1978 թ. օգոստոսի 9-ի իր օրագրային գրառման մեջ պատմում է Բարվիխայում հանգստանալիս նրա հետ իր հանդիպումների մասին, որոնց ընթացքում զրուցել են տարբեր թեմաների շուրջ: Հ. Բադրամյանը ասել է, որ շատ է կապված հայկական հողի հետ, ընդ որում դեռևս երիտասարդ տարիներից: Նա խոսել է նաև Արցախի, Նախիջևանի մասին և որպես լուծում մտածել երկու տարբերակների մասին: Առաջինը՝ ինքնավարություն, սակայն տարբեր հանրապետությունների կազմում, օրինակ՝ Արցախը՝ Հայաստանի, իսկ Նախիջևանը՝ Ադրբեջանի կազմում: Հաջորդ տարբերակը Արցախի և Նախիջևանի վերադարձն է Հայաստանին, «որն ավելի դժվար է իր կարծիքով»²: Բադրամյանը նշել է, որ այդ լուծումներից մեկը անպայմանորեն պետք է կյանքի կոչել, քանի որ խնդիրը «վնասում է երկու հարևան ժողովուրդների բարեկամությանը»³:

Մեղրիից դեպի Նախիջևան համաթյուրքական ճանապարհի ադրբեջանական նախագծի հարցը

Շարունակելով ուսումնասիրել ԽՍՀՄ ժամանակաշրջանում հայադրբեջանական խնդիրները՝ բխվում ենք նաև Սյունիքով (Մեղրիով) Ադրբեջանը բռնազավթված Նախիջևանին կապող ճանապարհի կառուցման խնդրին, որն այսօր ադրբեջանական ձևակերպմամբ անվանվում է «Զանգեզուրի միջանցք» և թուրք-ադրբեջանական այն ժամանակ հեռահար, իսկ հիմա ավելի ակնառու դարձող նպատակների համապատկերում ունի առանցքային տեղ: Ադրբեջանական նախագծով Մեղրիով անցնող ճանապարհ կառուցելու հարցը մշտապես եղել է Խորհրդային Ադրբեջանի կենսական հետաքրքրությունների կենտրոնում, ինչն արտացոլվել է ադրբեջանցի պետական տարբեր պաշտոնյաների և՛ քայլերում, և՛ հայտարարություններում, և՛ անգամ անձնական զրույցներում: Բնական է նաև, որ այդ ամբողջ գործընթացին հեռավար, սակայն շատ ուշադիր հետևել է Թուրքիան՝ իհարկե փորձելով շատ ակնհայտ չցուցադրել իր հետաքրքրվածությունը թուրք-ադրբեջանական համատեղ նպատակի հանդեպ, քանի որ դա կարող էր, ի վերջո, ընկալվել իբրև այլ պետության՝ ԽՍՀՄ-ի ներքին գործերին միջամտելու

¹ Պետրոսյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 44:

² Дни сквозь строчки: из рабочих дневников Карена Демирчяна, с. 81.

³ Նույն տեղում:

փորձ: Սյունիքով աղբբեջանական նախագծով ճանապարհ կառուցելու խնդրին Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարները արձագանքել են ընդգծված սկզբունքայնությամբ և այն մերժել՝ բերելով հիմնավոր փաստարկներ, քանի որ հստակ գիտակցել են այդ ամենի վտանգավոր հետևանքները: Նշված ճանապարհը կամ Սյունիքի հանդեպ հավակնությունները պանթյուրքիստական ծրագրի կարևոր ու բաղկացուցիչ մասերից են, որոնք սկսվել էին դեռևս մինչև Խորհրդային Հայաստանի ձևավորումը, և ինչպես ցույց են տալիս ներկայիս զարգացումները, շարունակվում է նաև մեր օրերում. այն նպատակ ունի ցամաքային ճանապարհով միմյանց միացնել Թուրքիան և Աղբբեջանը: Խորհրդային Հայաստանի տարբեր պաշտոնյաների հուշերում պահպանվել են այդ խնդրի վերաբերյալ բազմաթիվ փաստեր, կուլիսային զարգացումների նկարագրություններ, և այդ հուշագրական գրքերում աչքի է զարնում այն հանգամանքը, որ կոմունիստ հայ ղեկավարները փորձել են հնարավորինս մնալ ազգային դիրքերում:

Մեղրիի խնդրի մասին հուշագրական փաստեր կան, որոնք վերաբերում են 1937-1953 թթ. Խորհրդային Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ. Հարությունյանի կառավարման շրջանին և նրա անձին: Ա. Կիրակոսյանը իր հուշերում պատմում է, որ 1952 թ. դեկտեմբերին Գ. Հարությունյանի աշխատասենյակում ներկա է եղել նրա և Մ. Բաղիրովի հեռախոսագրույցին, որի ընթացքում Հարությունյանը շատ կոպիտ է խոսել աղբբեջանցու հետ. «Դե ի՞նչ եք ասում, Միրջաֆար, այդ հարցը բազմիցս քննության է առնվել Կենտկոմում, իսկ Դուք շարունակում եք որերորդ անգամ նույն բանը կրկնել: Դրանք անտեղի և ավելորդ խոսակցություններ են, հարցը վաղուց սպառված է... Ոչ Նորաշենը, ոչ Աղահանքերը... Այո, Ղարաբաղը նույնպես... Եվ ոչ մի կարգավիճակով...»: Այնուհետև երեք անգամ կրկնեց. «Է՛լ ինչ եք ուզում», և լսափողը վայր դրեց: Դրան հաջորդեց Բաղիրովի հասցեին մի շատ ծանր խոսք: ...Արդեն պաշտոնականությունից հետո, 1957 թ. Թբիլիսիում, մասնավոր հանդիպման ժամանակ, մի քանի ընկերների ներկայությամբ, նրան հիշեցրի 1952 թ. հեռախոսային խոսակցությունը Բաղիրովի հետ: Հարությունյանը պազաբանեց, որ Մոսկվայում քննարկումների ժամանակ առաջարկություն էր եղել Մեղրին փոխարինել Նախիջևանի մի մասի հետ: Գ. Հարությունյանը կտրականապես մերժել էր այդ առաջարկությունը, որովհետև լավ էր գիտակցում, թե այդ «գործողությամբ» ինչ իրական վտանգ կսպառնար Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությանը՝ Մեղրիի կորստով Հայաստանը կհայտնվեր լիակատար անկլավային դրության մեջ, կկտրվեր հարևան Իրանից՝ վտանգելով Զանգեզուրը: Այդ տարբերակը Գ. Հարությունյանը համարում էր անչափ վտանգավոր, և դա՝ դեռ ԽՍՀՄ-ի առկայության պայմաններում»¹:

¹ Կիրակոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 297-298:

Հաջորդող տասնամյակներում ևս Խորհրդային Ադրբեջանի քաղաքական օրակարգում Մեղրիի տարածքով ճանապարհի կառուցելու հարցը ոչ միայն շարունակում է մնալ որպես կարևորագույն նպատակ, այլև ակտիվանում է: 1980-ական թվականների առաջին կեսին այդ հարցի վերաբացման, ինչպես նաև կուլիսային և քաղաքական զարգացումների մասին օրագրային գրառումներ ունի Կ. Դեմիրճյանը: Այսպես, 1983 թ. հունիսի 15-ին նա գրում է նաև Մեղրիի ճանապարհի մասին, որը առաջ է քաշել ադրբեջանական կողմը. «Մեղրիի շրջանով ճանապարհի մասին (հարցը բարձրացրել է ընկեր Բադիրովը¹): Ես առաջարկված տարբերակը չընդունեցի: Ստրատեգիական առումով դա անընդունելի է»²: Արդեն 1983 թ. նոյեմբերի 11-ին Կ. Դեմիրճյանի օրագրային գրառման մեջ կարդում ենք. «Մոսկվայում Ալին Հ. Ա. (+ Ֆադեյ Սարգսյան) – կանչեց Վ. Ե. Բիրյուկովին³ և խնդրեց լուծել ավտոճանապարհի հարցը Մեղրիի շրջանով, որն անցնելու էր սահմանի երկայնքով: Ես պնդեցի այլ տարբերակի վրա (ոչ թե սահմանով, այլ թիկունքային կողմով): Ուղարկում է Բիրյուկովին տեղում լուծելու հարցը: Դա ինձ դուր չի գալիս: Ես Բիրյուկովին ասացի, որ մենք ոչ մի կերպ չենք համաձայնվի սահմանով անցնող տարբերակին: Դա ստրատեգիական առումով սխալ որոշում է»⁴: Այստեղ նկատենք, որ Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Հ. Ալիևը 1982 թ. դարձել էր ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ (փոխվարչապետ) և ԽՄԿԿ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի անդամ: Սակայն տեղափոխվելով Մոսկվա և դառնալով միութենական պաշտոնյա՝ նա շարունակել է իր ուշադրության կենտրոնում պահել ադրբեջանական խնդիրները և ամեն կերպ նպաստել Խորհրդային Ադրբեջանի ու պանթյուրքիստական տարբեր նպատակների իրագործմանը: Մեղրիով ճանապարհի կառուցելու հարցը՝ որպես կարևորագույն պանթյուրքիստական նպատակ, նույնպես եղել է Հ. Ալիևի ուշադրության կենտրոնում, որով նա զբաղվել է անձամբ և դրա համար օգտագործել իր պաշտոնի բոլոր հնարավորությունները՝ վարչական ռեսուրսը:

Արդեն 1983 թ. նոյեմբերի 28-ին Կ. Դեմիրճյանի օրագրային գրառումում հանդիպում ենք թեմայի շարունակության մասին տեղեկության, որից պարզվում է, որ Վ. Բիրյուկովը եկել է Հայաստան այդ հարցի լուծման համար: Նա գրում է, որ Մեղրիով ավտոճանապարհի կառուցելու հարցով քննարկում է եղել, և հայտնում է հայկական կողմի որոշման մասին. «Որոշեցինք՝ առաջին տարբերակ՝ Կապանով, երկրորդ տարբերակ՝ Ծավով:

¹ Խոսքը 1982-1988 թթ. Խորհրդային Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Քյամրան Բադիրովի մասին է:

² Дни сквозь строчки: из рабочих дневников Карена Демирчяна, с. 189.

³ Վիկտոր Եֆիմի Բիրյուկովը ԽՍՀՄ Պետպլանի նախագահի տեղակալն էր, երկաթուղային, տրանսպորտային ոլորտի հայտնի մասնագետ:

⁴ Дни сквозь строчки: из рабочих дневников Карена Демирчяна, с. 201.

Իրենց առաջարկած (Ադրբ. ԽՍՀ) տարբերակը հարմար չէ և՛ տնտեսական, և՛ ստրատեգիական առումով: ...Ես ևս մեկ անգամ հրավիրեցի Բիրյուկովի ուշադրությունը այն բանի վրա, որ նոր ճանապարհը սահմանի երկայնքով կառուցել պետք չէ (ինչպես առաջարկում են ընկերները Ադրբ. ԽՍՀ-ից): Դա և՛ տնտեսապես (քանի որ քիչ մեքենա է անցնում, իսկ ճանապարհը շատ թանկ է), և՛ ստրատեգիական առումով ձեռնտու չէ: Մենք առաջարկում ենք Զանգեղան-Կապան-Մեղրի տարբերակը (այդ ճանապարհը արդեն գործում է Քաջարան-Մեղրիի գործարկումից հետո): Կամ Զանգեղան-Ծավ-Մեղրի, որը երկար է ընդամենը 4 կիլոմետրով ադրբեջանցի ընկերների առաջակած տարբերակից, բայց՝ 1/ ստրատեգիական առումով անվտանգ է, 2/ տնտեսապես նպատակահարմար է, քանի որ Մեղրիի շրջանում 8 հազար հեկտար տարածք չի զբաղեցվի»¹:

Հարցը կարծես թե մնում է առկախված, սակայն Կ. Դեմիրճյանի արդեն հաջորդ 1984 թ. օրագրային գրառումների մեջ կրկին հանդիպում ենք Մեղրիով ճանապարհի խնդրին: 1984 օգոստոսի 29-ի գրառման մեջ նա նշում է, որ Մեղրիի ճանապարհի հարցը քննարկել է Ե. Լիզաչովի² հետ և հավելում՝ «Մեղրիով ճանապարհի մասին (ադրբեջանցի ընկերների սխալ պահվածքը)»³:

Ադրբեջանական նախագծած ուղիով ճանապարհ կառուցելու հարցի լուծմանը հասնելու համար Հ. Ալիևը գործի է դրել ոչ միայն իր պաշտոնից բխող վարչական ռեսուրսները, այլև անձնական հարաբերությունները, այդ թվում և լավ հարաբերությունները Կ. Դեմիրճյանի հետ: Այսպես, 1985 թ. հունվարի 10-ին Կ. Դեմիրճյանը գրում է, որ Մոսկվայում հանդիպել է Հ. Ալիևի հետ, զրուցել են ընդհանուր հարցերի մասին շուրջ 45 րոպե: «Նրա նախաձեռնությամբ՝ Մեղրիով ճանապարհի մասին: Նա խնդրեց ինձ հանել առարկությունս: Ես պատասխանեցի, որ հարցն արդեն շատ է խորացել, և որ առանց փորձագիտական հանձնաժողովի որոշման հնարավոր չէ կողմնորոշվել: Նա. «Տո դու թքած ունեցիր այդ որոշման վրա: Ամեն ինչ քեզնից է կախված, ոնց ասես, այդպես էլ կլինի»: Նա ասաց, որ ինձ որպես եղբայր է խնդրում: Ես ասացի, որ մենք մեր որոշումը փոխելու համար հիմքեր չունենք: Նա. «Եթե դու այսպես խնդրեիր, ես քեզ Ադրբեջանի կեսը կտայի»»⁴:

Կ. Դեմիրճյանի և Հ. Ալիևի վերոհիշյալ զրույցի մասին իր հուշերում գրում է նաև Խորհրդային Հայաստանի Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ֆադեյ Սարգսյանը, որը ներկա է եղել այդ հանդիպմանը: Նա նախ նշում է, որ Ադրբեջանի կողմից Նյուվադի-Նախիջևան ուղիով ճանապարհ կառուցելու

¹ Дни сквозь строчки: из рабочих дневников Карена Демирчяна, с. 202.

² ԽՍՀՄ պետական գործիչ Եգոր Կուզմայի Լիզաչովը 1983-1990 թթ. եղել է ԽՍՀՄ Կենտկոմի քարտուղար:

³ Дни сквозь строчки: из рабочих дневников Карена Демирчяна, с. 233.

⁴ Նույն տեղում, էջ 248:

հարցին Հայաստանը դեմ է եղել, «քանի որ ճանապարհը պետք է կառուցվեր միայն քաղաքական նկատառումներից ելնելով»¹: Այնուհետև Ֆ. Սարգսյանը պատմում է, որ այդ ճանապարհի հարցը քննարկելու համար հանդիպել է Ադրբեջանի Մինիստրների խորհրդի նախագահ Հ. Ն. Սեիդովի հետ և համաձայնեցրել հարցը: «Մենք հանգիստ էինք, որ ամեն ինչ կլուծվի մեր օգտին: Մի քանի օրից մենք Կ. Ս. Դեմիրճյանի հետ եղանք Ս. Ս. Սմիրտյուկովի² մոտ: Երբ նրա մոտից դուրս եկանք, Կարեն Սերոբովիչը որոշեց մտնել Հ. Ա. Ալիևի մոտ (նա այն ժամանակ ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալն էր, Քաղբյուրոյի անդամ): Նա մեզ շատ լավ ընդունեց, հետո ասաց, որ Կարեն Դեմիրճյանի հետ եղբայրական զրույց ունի: Ես թույլտվություն խնդրեցի դուրս գալ, «որպեսզի հեռախոսով զանգահարեմ», բայց Հեյդար Ալիևիչը առարկեց, ասաց՝ կարիք չկա, որ ես դուրս գամ:

Նա դիմեց Կարեն Դեմիրճյանին. «Կարեն՝ն, ես քեզ եղբայրաբար եմ խնդրում տալ համաձայնություն կառուցել ճանապարհ ըստ մեր նախագծի: Չես փոշմանի: Ես քեզ մեծ լավություն կանեմ»: Կ. Դեմիրճյանն ասաց. «Ոչ, այդ դեպքում ես չեմ կարող պատասխան տալ իմ ժողովրդի առաջ»: Հ. Ալիևը ևս մեկ անգամ խնդրեց. «Կարեն՝ն, մտածի՛ր, չես փոշմանի»: Կարեն Սերոբովիչը պատասխանեց, որ ինքը մտածելու բան չունի: Ես էլ հավելեցի, որ Հ. Ն. Սեիդովը մեր տարբերակին համաձայն է: Նա այդ խոսքերին նույնիսկ ուշադրություն չդարձրեց և այնուամենայնիվ մեր դուրս գալիս ևս մեկ անգամ ասաց. «Կարեն՝ն, մտածի՛ր»³: Ըստ Ֆ. Սարգսյանի՝ Հ. Ալիևը ակնարկել է, որ ճանապարհի կառուցումը չխոչընդոտելու դիմաց նա պատրաստ է օգնել Կ. Դեմիրճյանին՝ ընտրվելու ԽՍՀՄ Կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար, ինչպես նաև դառնալու Քաղբյուրոյի անդամ⁴:

Այդ հանդիպումից երկու օր անց տեղի է ունեցել ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահության նիստը, որի օրակարգում է եղել Սյունիքով ճանապարհի կառուցելու երկու առաջարկ՝ հայկական և ադրբեջանական: Այդ նիստին նույն Հ. Ն. Սեիդովը, որին ըստ երևույթին Հ. Ալիևը խիստ քննադատել էր այն բանի համար, որ նա համաձայնություն է տվել ճանապարհի կառուցման հայկական առաջարկին, իրեն պահել է լիովին այլ կերպ և խեղաթյուրելով փաստերը՝ նշել, թե ճանապարհի ադրբեջանական տարբերակի կառուցմանը դեմ է Ֆ. Սարգսյանը, քանի որ նրա ծնողները Նախիջևանից են, և նա չի ցանկանում, որ «Նախիջևանը կապվի Ադրբեջանի հետ»⁵: Դրան ի պատասխան՝ Ֆ. Սարգսյանը բավական կոպիտ արձագանքել է և ասել, որ Հ.

¹ Саркисян Ф., Уроки жизни: (воспоминания), Ереван, 2005, с. 100.

² Միխայիլ Սերգեյի Սմիրտյուկովը եղել է ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի գործերի կառավարիչը:

³ Саркисян Ф., նշվ. աշխ., էջ 101-102:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 102:

⁵ Նույն տեղում:

Ն. Մեխոյանը փոխել է իր կարծիքը Հ. Ալիևի ճնշման տակ: Հայաստանի վարչապետի այդ պատասխանի և պահվածքի համար ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ն. Ա. Տիխոնովը առաջարկել է Ֆ. Սարգսյանին տալ խիստ նկատողություն և նույնիսկ քննարկել նրա հարցը Քաղբյուրոյում¹:

Մեղրիով աղբբեջանական նախագծով ճանապարհի կառուցման հարցին ի մոտո տեղյակ է եղել նաև դրա չիրագործման հարցում մեծ ավանդ ներդրած Խորհրդային Հայաստանի Մինիստրների խորհրդի նախագահի տեղակալ, բազմավաստակ պետական գործիչ Վլադիմիր Մովսիսյանը, որն իր հուշերում շատ կարևոր և ուշագրավ փաստեր ու մանրամասներ է հաղորդում: Այսպես, ըստ նրա փաստարկված վերլուծության՝ Աղբբեջանի ռազմավարական կարևորագույն ծրագրերից էր Մինջևան-Նախիջևան (A-311) ավտոճանապարհի կառուցումը², և այդ գործին լծվել էին աղբբեջանցի պաշտոնյաները ինչպես Բաքվում, այնպես էլ Մոսկվայում: Նա շատ հստակ և հանրամատչելի նկարագրում է այդ ճանապարհի պոտենցիալ վտանգը Հայաստանի համար և Աղբբեջանի վատ քողարկված ու հեռահար նպատակները. «Կասկածից վեր է, որ այդ գործը, իրոք ռազմավարական նպատակ էր հետապնդում, որովհետև այդ ճանապարհով Աղբբեջանը պետք է միանար Նախիջևանին, և նախկինում Իրանից Թուրքիայի գնած այն փոքր հողակտորի միջոցով պիտի ապահովվեր կապը Թուրքիայի հետ՝ ըստ էության Մեղրիի, այսինքն՝ հայկական տարածքի վրայով և Հայաստանն էլ սովոր շերտով անջատվեր Իրանից»³: Վ. Մովսիսյանը փաստում է, որ այդ հակահայկական ծրագրի տապալման գործին լծվել է Խորհրդային Հայաստանի պետական վերնախավը՝ Կ. Դեմիրճյանը, Ֆ. Սարգսյանը, Ա. Կիրակոսյանը, որոնց միացել և մեծագույն ջանքեր է ներդրել նաև նա. «Ինձ ուղղակի հանձնարարվեց, որպեսզի Մոսկվայում զբաղվեմ այդ ճանապարհը չկառուցելու, այդ նախագիծը չհաստատելու հարցերով»⁴:

Նկատենք, որ Սյունիքով անցնող ճանապարհի կառուցման խնդիրը Աղբբեջանը կարողացել էր տեղափոխել ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների՝ Մոսկվայի օրակարգ, որտեղ բնականաբար հարցի ստրատեգիական և այլ նրբերանգները կա՛մ անտեսվելու էին, կա՛մ չէին ընկալվելու, քանի որ խոսքը, ի վերջո, նույն պետության Խորհրդային Միության ներքին ճանապարհներին էր վերաբերում: Եվ քանի որ հարցը միութենական տարբեր գերատեսչությունների քննարկման օրակարգում էր, ուստի հայ պաշտոնյաները սկսել են ինտենսիվ աշխատել այդ կառույցների և դրանց ղեկավարների հետ առանձին, որպեսզի կարողանան ներկայացնել խնդրի տարբեր առանձնահատկություններ, փաստարկներ՝ սկսած գյուղատնտե-

¹ Տե՛ս Տարкисян Ф., նշվ. աշխ., էջ 102:

² Տե՛ս Մովսիսյան Վ., Հողի ճակատագրով. մտորումներ տքնության, Երևան, 2001, էջ 97:

³ Նույն տեղում, էջ 98:

⁴ Նույն տեղում:

սականից մինչև ռազմական: Օրինակ՝ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության ջանքերով տեղի է ունեցել Վ. Մովսիսյանի հանդիպումը ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարար, մարշալ Ս. Սոկոլովի հետ, որի ընթացքում հայ պաշտոնյան ներկայացրել է աղբյուրական նախագծով ճանապարհի կառուցման վտանգները ռազմական առումով: «Ունկնդրելուց հետո, պաշտպանության նախարարը իր դժգոհությունը հայտնեց աղբյուրական տարբերակի վերաբերյալ և հանձնարարեց, որպեսզի հարցը քննարկելիս հաշվի առնեն նաև իր ղեկավարած նախարարության կարծիքը»¹: Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությանը հաջողվել է ճանապարհի կառուցման վերաբերյալ բացասական եզրակացություն ստանալ ԽՍՀՄ հաղորդակցության ճանապարհների նախարարությունից և ԽՍՀՄ սահմանապահ զորքերի Անդրկովկասյան օկրուգի հրամանատարությունից²: Սակայն շուտով փորձագիտական հանձնաժողովից, որին ուղարկվել են այդ եզրակացությունները, տեղեկացրել են, որ բացի սահմանապահ զորքերի հրամանատարությունից՝ մյուս կառույցները, այդ թվում և ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարությունը, հրաժարվել են իրենց կարծիքներից: «Պարզ էր, որ այս ամենի դիրիժորը Հեյդար Ալիևն էր»³, – իրավացիորեն պնդում է Վ. Մովսիսյանը:

Ահա այդպիսի պայմաններում տեղի է ունեցել փորձագիտական հանձնաժողովի նիստը, որը պետք է վերջնական եզրակացության հանգեցնի Սյունիքի տարածքով ճանապարհի կառուցելու հայկական կամ աղբյուրական տարբերակներին: Չնայած անձամբ Հ. Ալիևի և Խորհրդային Աղբյուրականի ներդրած ահռելի ջանքերին և տարատեսակ ճնշումներին՝ հայկական կողմը կարողացել է հիմնավորված փաստարկներով հանդես գալ այդ նիստին: Վ. Մովսիսյանը, պատմելով դրա մանրամասների մասին, մեջբերում է իր ելույթից մի հատված. «Ասացի՝ համարենք, որ դուք եկել եք մեր տուն հյուր: Որպես տանտեր մենք խնդրում ենք, որ դուք սեղանի կողքով անցնեք և գնաք մյուս սենյակ, սակայն դուք գտնում եք, որ հենց սեղանի վրայով պիտի անցնեք: Մա սանձարձակություն է, և մենք թույլ չենք տա, որ մեր տանը դուք ձեր սովորություններով առաջնորդվեք»⁴: Հանդիպելով հայկական կողմի դիմադրությանը՝ փորձագիտական հանձնաժողովը, այն է՝ նաև ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները, որոշել են տալ այնպիսի լուծում, որն առաջին հայացքից պետք է ձեռնտու լիներ երկու կողմերին. որոշում է ընդունվում կառուցել և՛ աղբյուրական, և՛ հայկական նախագծերով ճանապարհները, փաստորեն՝ երկու ճանապարհ⁵: Բայց փաստացի այս լուծումը այնքան էլ ձեռնտու չէր Հայաստանին, քանի որ, ի վերջո, աղբյուրական նախագծով և

¹ Մովսիսյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 100:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 101-102:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 102:

հատակ պանթյուրքիատական նպատակներ հետապնդող ճանապարհը կառուցվելու էր: Դրա համար Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները չնահանջելով դիմում են այլ քայլերի: Նախ՝ Հայաստանի բարձրագույն դեկլարությունը ներիշխանական լուռ համաձայնությամբ ուղղակի կառավարության քննարկմանը չի ներկայացնում այդ ճանապարհի շինարարության համար ՀԽՍՀ տարածքում հող հատկացնելու հարցը¹: Դրանից հետո խնդիրը կրկին սրվում է և տեղափոխվում ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նիստի օրակարգ, որտեղ Ն. Տիխոնովը կոշտ քննադատության է ենթարկում Խորհրդային Հայաստանի վարչապետ Ֆ. Սարգսյանին, մեղադրում «ճանապարհի կառուցումը ձախողելու մեջ» և առաջարկում որպես պատիժ նրան նկատողություն հայտարարել: Սակայն Ֆ. Սարգսյանը ընդամենը տույժ է ստանում և դրանից հետո ևս չի պատրաստվում որևէ հետքայլ անել: Դա հաստատող կարճ երկխոսությունը ներկայացված է Վ. Մովսիսյանի հուշագրությունում. «Երբ նիստից դուրս եկանք, Ֆադեյ Տաճատիչին ասացի, որ միևնույն է, հողհատկացման մասին որոշումը չեմ մտցնելու կառավարության քննարկմանը, նա ասաց. «Իսկ քեզ ով է ասում, որ մտցնես»»²:

Սակայն, այնուամենայնիվ, Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները, բացի այդ «հանդուգն պահվածքից»՝ ճանապարհի կառուցման համար հող տրամադրելը մերժելուց, փորձել են այլ ելքեր գտնել, որպեսզի մի կողմից ավելի ամրապնդեն իրենց դիրքորոշումը, մյուս կողմից ունենան լուծման ևս մեկ այլընտրանքային ուղի: Որպես այդպիսի լուծում առաջ են քաշում Վարդենիս-Ջերմուկ ճանապարհի կառուցման համար անհրաժեշտ հողահատկացման հարցը: Վ. Մովսիսյանը այսպես է նկարագրում խնդրի մանրամասները. «Խնդիր դրեցինք, որ մինչև Ադրբեջանի կողմից չորոշվի Վարդենիս-Ջերմուկ ճանապարհի համար նախատեսվող 230 հեկտարի հողհատկացման հարցը, մենք որոշում չենք կարող կայացնել, քանի որ այդ ճանապարհի մի հատվածը անցնում էր Քալբաջարի շրջանի տարածքով: Եվ մինչ այդ հողհատկացման մասին փաստաթղթերը չստանանք, մենք Մեղրիի որոշումը չենք կայացնելու: Եվ քանի որ նրանք այդպիսի որոշում չկայացրին, մենք էլ ձեռնպահ մնացինք որոշում կայացնելուց: Այդպիսով Մեղրի-Նախիջևան ճանապարհի շինարարությունը կանգ առավ»³:

Ինչևէ, այդ անգամ ևս Սյունիքով ըստ ադրբեջանական նախագծի ճանապարհի կառուցումը, որը պետք է Ադրբեջանը կապեր բռնազավթված Նախիջևանի հետ, չի կայացել, և Խորհրդային Հայաստանի դեկլարները տարբեր մեթոդներով կարողացել են դիմագրավել և՛ ադրբեջանական բացահայտ ու կուլիսային խարդավանքներին, և՛ Մոսկվայից եկած տարատեսակ հրահանգներին ու առաջարկներին: Սակայն այստեղ պետք է նաև հատուկ

¹ Տե՛ս **Մովսիսյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 102:

² Նույն տեղում, էջ 102-103:

³ Նույն տեղում, էջ 103:

ուշադրություն դարձնել հետևյալ հանգամանքին. Հ. Ալիևը, լինելով միութենական փոխվարչապետ, փորձել է իր պաշտոնը, դիրքը օգտագործելով՝ հասնել Խորհրդային Ադրբեջանի, իսկ իրականում թուրք-ադրբեջանական կարևորագույն նպատակի իրագործմանը՝ Նախիջևանը Ադրբեջանի հետ կապող պանթյուրքիստական ճանապարհի կամ, այսպես կոչված, «Զանգեզուրի միջանցքի» կառուցմանը: 2020 թ. արցախյան 44 օրյա պատերազմից հետո Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևի ելույթներում ուշադիր լինելու դեպքում կարելի է նկատել վատ քողարկված այն ձգտումը, որ այն, ինչ չի հաջողվել իր հորը և Խորհրդային Ադրբեջանի այլ ղեկավարների, նա փորձում է իրագործել: Այս ամենն ապացուցող փաստերից է նաև Թուրքիայի տարբեր բարձրաստիճան պաշտոնյաների հայտարարություններում և ելույթներում նկատելի բացահայտ ոգևորությունը «Զանգեզուրի միջանցքի» կայացման հնարավորության առիթով, որը երբեմն համարում են անգամ ավելի կարևոր, քան իրենց ձևակերպմամբ՝ «ադրբեջանական տարածքների ազատագրումը»:

Հայ-ադրբեջանական տարածքային խնդիրներ

ԽՍՀՄ-ում, ի թիվս տարատեսակ այլ խնդիրների, գոյություն են ունեցել հայ-ադրբեջանական սահմանային-տարածքային որոշակի հարցեր, որոնք տարբեր տարիների սրվել են, և բացի այդ՝ Ադրբեջանը հետևողականորեն քայլեր է արել դրանք ավելացնելու ուղղությամբ: Սակայն նախ և առաջ պետք է փաստենք, որ, ինչպես պնդում են մասնագետները, Խորհրդային Հայաստանը ժառանգել է «անորոշ պետական սահմաններ և տարածքային-սահմանային չլուծված խնդիրներ հարևան չորս պետություններից երեքի՝ քեմալական Թուրքիայի, Խորհրդային Ադրբեջանի և Վրացական Հանրապետության հետ»¹: Ավելին, թեկուզ ոչ լեգիտիմ և քաղաքական իրավիճակներով պայմանավորված պայմանագրերով (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի, Կարսի) որոշվել է միայն հայ-թուրքական սահմանը, իսկ «Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ հայկական պետության սահմանագծի հստակեցման վերաբերյալ որոշումներ են կայացվել և համաձայնագրեր ստորագրվել խորհրդային տարիներին», որոնց հետևանքով Խորհրդային Հայաստանը տարածքային կորուստներ է ունեցել²: Սակայն անգամ այդ համաձայնագրերը ի գործու չեն եղել լիովին լուծելու հայ-ադրբեջանական տարածքային խնդիրները, որոնք պարբերաբար շարունակվել են ԽՍՀՄ գոյության ամբողջ ընթացքում: Ադրբեջանական ոճը հստակ էր. կա՛մ առանց հիմնավորման հավակնություն էր ներկայացվում սահմանային որոշակի տարածքների հանդեպ, կա՛մ կազմակերպված Խորհրդային Հայաստան էին փոխադրում ադրբեջանական բնակչություն և այդ հիմքով որոշ ժամանակ

¹ **Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ.**, Խորհրդային Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի տարածքային կորուստները 1920-1930-ական թվականներին, Երևան, 2015, էջ 3:

² Նույն տեղում:

անց ներկայացնում տարածքային պահանջներ: Ադրբեջանի այս քաղաքականությունը, բնականաբար, անհանգստացրել է Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններին, և օրինակ՝ գրող Անահիտ Սահինյանը պատմում է, որ Ա. Քոչինյանը մտավորականների հետ հանդիպումներից մեկի ժամանակ խոսել է իր համար մտահոգիչ մի հարցի մասին. «Դուք գիտե՞ք, որ հանրապետության սահմանամերձ շրջանները լցվել են ադրբեջանցի վերաբնակներով»¹: Անշուշտ, ըստ այդմ Քոչինյանը տեսել է հեռուն գնացող ու մշակված քաղաքական ծրագիր, և նա իրավացի է եղել:

Հայաստանի հաջորդ ղեկավար Կ. Դեմիրճյանը նույնպես ուշադիր է եղել այդ խնդրի նկատմամբ. օրինակ՝ 1984 թ., անդրադառնալով ադրբեջանցիների պահվածքին՝ կապված սահմանային տարածքների հետ, նա նշում է, որ նրանք զավթում են սահմանային տարածքներ, իսկ հետո Ադրբեջանի իշխանություններն ասում են, թե չեն կարող ժողովրդին հետ տանել²: Ադրբեջանական մշակված և ԽՍՀՄ գոյության ամբողջ ընթացքում պարբերաբար իրականացված սողացող զավթողական քաղաքական գործելաճի մասին ուշագրավ դիտարկումներ է անում նաև Վ. Մովսիսյանը. «[Ադրբեջանցիները] 20-ական թվականներից սկսած, ամեն տարի, մինչև 80-ականները, քայլ առ քայլ, մետր առ մետր, հողակտոր առ հողակտոր Հայաստանի սահմանամերձ տարածքներից հողեր էին զավթել, նույնիսկ այդ տարածքներում գերեզմանոցներ հիմնել: ... Եվ դա պատահական չէր: Այդ առումով նրանք նաև հեռահար նպատակներ էին հետապնդում»³:

Բացի այլ ժողովուրդների պատմական բնօրրանների հանդեպ նմանատիպ տեղային ծավալապաշտության օրինակներից՝ դեռևս ԽՍՀՄ տարիներին ադրբեջանական կեղծ պատմագրությունը և պետական քարոզչությունը համակարգված աշխատանք են իրականացրել՝ ցույց տալու, թե, իբր, ադրբեջանցիներն այս տարածքների բնիկներն են: Այդ մասին Խորհրդային Հայաստանի պետական և կուսակցական գործիչ, Կոմկոմսի Կենտկոմի քարտուղար Կարլեն Դավաթյանը, որը 1980 թ. ապրիլին Բաքվում մասնակցել է Ադրբեջանի խորհրդայնացման 60-րդ հոբելյանի տոնակատարություններին, պատմում է, որ ներկա է գտնվել մի միջոցառման, որի ժամանակ Բաքվի 26 կոմիսարներից Ազիզբեկովի թոռնուհին՝ պատմական գիտությունների դոկտոր Պյուստա Ազիզբեկովան, հյուրերին ներկայացրել է Ադրբեջանի «վաղնջական շրջանի» պատմությունը⁴: Այդ հանդիսությունների ժամանակ ունեցած ելույթում Հ. Ալիևը ավելի հեռուն է գնացել և հայտարարել. «Արաքս գետը

¹ **Սահինյան Ա.**, Նվիրյալ զավակը երկրի և ժողովրդի, Անտոն Քոչինյան, Անավարտ հուշեր, Երևան, 2008, էջ 539:

² St u Дни сквозь строчки: из рабочих дневников Карена Демирчяна, с. 227:

³ **Մովսիսյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 47:

⁴ **Դավաթյան Կ.**, Հուշապատում (դեմքեր, իրողություններ, մտորումներ), Երևան, 1998, էջ 223-224:

արհեստականորեն երկու մասի է բաժանել մեր ժողովրդին, և ժամանակը կգա, որ պատմության այդ արհեստական վրիպակը կսրբագրվի»¹: Այս հայտարարությունը Իրանի տարածքի հանդեպ ադրբեջանական ծավալապաշտության բացահայտ դրսևորում է, որը ներկայումս ավելի ակնհայտ է դարձել:

Հայ-ադրբեջանական սահմանային-տարածքային խնդիրները Ադրբեջանի հրահրմամբ սրվում են 1980-ական թվականների սկզբին. Կ. Դեմիրճյանի օրագրում կան բազմաթիվ հիշատակումներ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սահմանագատման խնդրի վերաբերյալ: 1983 թ. ԽՍՀՄ Կոմկուսի Կենտկոմի Պլենումի ելույթում Կ. Դեմիրճյանը կարծիք է հայտնում, որ այդ հարցի համար որպես հիմք պետք է ծառայեն Խորհրդային Հայաստանի Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի քարտեզները²: 1983 թ. հունիսի 21-ի օրագրային գրառման մեջ նա Վ. Մովսիսյանի հետ իր գրույցի մասին նշում է. «Նրան զանգահարել է Ռասի-Ջադեն³ և առաջարկել երկու ամսում ուսումնասիրել քարտեզները (ինվենտարացնել): Ես ասացի, որ մենք Բաղիրովի հետ ԽՍՀՄ Կոմկուսի Կենտկոմում պայմանավորվել ենք որպես հիմք ընդունել այն քարտեզները, որոնք առաջարկել է կուսակցական հանձնաժողովը հանրապետության ԿԸՀ-ի քարտեզների հիման վրա, որոնք էլ ընկած են Հրամանագրի հիմքում»⁴: Դրանից երեք օր անց Կ. Դեմիրճյանը Վ. Մովսիսյանին տալիս է հանձնարարական «պայմանավորվել Ռասի-Ջադեի հետ սահմանների դեմարկացիայի վերաբերյալ»⁵: Բացի Ադրբեջանի ղեկավարության հետ քննարկումներից՝ Կ. Դեմիրճյանը հայ-ադրբեջանական սահմանագատման հարցը քննարկում է նաև միութենական ղեկավարության հետ, որի մասին 1983 թ. օգոստոսի 31-ի օրագրային գրառման մեջ նշում է, որ եղել է Մոսկվայում և հանդիպել Ե. Լիզաչովի հետ. «Լիզաչով Ե. Կ.» սահմանների քարտեզներ. բոլոր հարցերը համաձայնեցված են»⁶:

Հայաստան-Ադրբեջան սահմանագատման խնդիրը շարունակում է մնալ երկու հանրապետությունների օրակարգում նաև 1984 թ., և ապրիլի 4-ին Կ. Դեմիրճյանը իր օրագրում գրում է Վ. Մովսիսյանի հետ ունեցած գրույցի մասին. «Վիճելի հոդերի հարցը Հայկ. ՍՍՀ-ի և Ադրբ. ՍՍՀ-ի միջև. պետք է ևս մեկ անգամ զբաղվել դրանով (հասնել նրան, որ ադրբեջանցի ընկերները ի վերջո գան որոշման)»⁷: Իսկ արդեն 1984 թ. սեպտեմբերին Կ. Դեմիրճյանը ընդունել է Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Մուսա Մամեդովին և Մինիստրների խորհրդի նախագահի տեղակալ Շամիլ Ռասիզադեին,

¹ Դավաթյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 223:

² St' u Дни сквозь строчки: из рабочих дневников Карена Демирчяна, с. 189:

³ Շամիլ Ռասիզադեն 1970-1984 թթ. եղել է Խորհրդային Ադրբեջանի Մինիստրների խորհրդի նախագահի տեղակալը:

⁴ Дни сквозь строчки: из рабочих дневников Карена Демирчяна, с. 190.

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, էջ 193:

⁷ Նույն տեղում, էջ 216:

և թեման եղել է «հողային վեճերի հետ կապված»¹:

1980-ական թվականներին Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սահմանազատման, ինչպես նաև վիճելի տարածքների խնդիրները բացառիկ մանրամասներով և որպես դեպքերի անմիջական մասնակից ներկայացնում է Վ. Մովսիսյանը իր հուշագրության մեջ: Նկարագրելով հայ-ադրբեջանական սահմանային և գյուղատնտեսական նշանակության հողերի խնդիրները՝ նա նկատում է, որ իրենք առաջարկել են ԽՍՀՄ գյուղատնտեսության նախարարությանը ճշգրտել սահմանները «եղած քարտեզագրական նյութերի հիման վրա»²: Այդ հարցերի շուրջ 1982-1983 թթ. տեղի են ունեցել մի քանի հանդիպումներ Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարության նախագահի տեղակալ Շ. Ռասիդադեի և Վ. Մովսիսյանի միջև, սակայն հարցի ճշգրտումը և հանգուցալուծումը այդքան էլ ձեռնտու չեն եղել ադրբեջանական կողմի համար, քանի որ նրանք տարիների ընթացքում Հայաստանից զավթել էին տարածքներ և ստիպված էին լինելու ազատել դրանց առնվազն մի մասը:

1984 թ. հոկտեմբերի 24-ին Վ. Մովսիսյանը և Շ. Ռասիդադեն կրկին հանդիպել են՝ այս անգամ Նոյեմբերյանի շրջանի Դովեդ գյուղի անտառների տարածքից ադրբեջանական Քյամառլու գյուղ տարվող ջրատարի հարցը տեղում ուսումնասիրելու համար: Սակայն այդ հանդիպումը վերածվել է սկանդալի, քանի որ Ադրբեջանի իշխանությունների հրահրմամբ ադրբեջանցի գյուղացիները հարձակվել են հայկական պատվիրակության վրա, առանց նրանց և մահվան սպառնալիքի տակ փորձել որոշակի լուծումներ պարտադրել: Հանդիպման սկզբում Ռասիդադեն հայտնել է Վ. Մովսիսյանին, որ Քյամառլու գյուղում վիճակը լարված է, ժողովուրդը բորբոքված, և հնարավոր է՝ որոշակի գործողություններ լինեն, սակայն իրականում դրա նախորդ օրը ադրբեջանական իշխանությունները հենց նույն Ռասիդադեի գլխավորությամբ այցելել էին այդ գյուղ և նախապատրաստել հարձակում հայ պաշտոնակցի վրա³: Հայ և ադրբեջանցի պաշտոնյաների հանդիպումից կարճ ժամանակ անց սկսվել է ադրբեջանական խառնամբուխի նախապես կազմակերպված հարձակումը, որի թիրախում հայկական պատվիրակությունն էր՝ Վ. Մովսիսյանի գլխավորությամբ, որը իր հուշերում նկարագրում է այդ դեպքը բոլոր մանրամասներով. «Այնուհետև մեզ դուրս հանեցին [մեքենայից], հայերիս առանձնացրին և մի քանի կիլոմետր քշելով (բառիս բուն իմաստով) բերեցին Քյամառլու տանող ճանապարհի խաչմերուկը: Եվ այդտեղ մեր դեմ դուրս եկան հինգ բեռնատար մեքենաներ, որոնց թափքերում մահակներով, եղաններով, կացիներով զինված մարդիկ էին, մոտ 250 հոգի, մեծ մասը կանայք, որոնք, ինչպես հայտնի է, մուսուլմաններին հատուկ խառնիճադանջ զանգվածում աղմուկ-աղաղակի կոչնակներն են: Սկսվեց մի

¹ Дни сквозь строчки: из рабочих дневников Карена Демирчяна, с. 235.

² Մովսիսյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 48-49:

³ Նույն տեղում, էջ 51-52:

խայտառակ իրարանցում, քաշկռտուք, վայնասուն: Մի տարեց կին էլ հագուստները պատառոտեց, կրծքերը դուրս հանեց և գազավաթի մարտահրավեր կոչեց բոլորին, քարեր շալտելով մեզ վրա:

Ծեծկռտուքից անմասն չմնացի նաև ես, ստանալով լուրջ մարմնական վնասվածքներ: Ապա բռնի ուժով մեզ նստեցրին բեռնատար մեքենաների խցիկներում և բաց պատուհաններից թափվող քարերի, մահակների ու բռնակցների հարվածների տակ, գազագած, պապուսների ոռնոցով ու աղաղակով, բերեցին Քյամաշլու: Տարան ակումբ, բարձրացրին բեմ և հայտարարեցին, որ մեզ այստեղից բաց չեն թողնի մինչև փաստաթուղթ չստորագրենք, որ այդ հողերը աղբբեջանական են: Սեդանին դրեցին թուղթ ու գրիչ և կացին, ասելով, որ եթե չստորագրեմ, վիզս կտրելու են: Ես իրենց լեզվով ասացի, որ արդեն իսկ անտառում ցույց տվեցի, որ իրենցից չեմ վախենում և չեմ ստորագրելու: Ասացի նաև, որ այդ հարցերը այստեղ չեն լուծվում¹: Հայկական պատվիրակության հանդեպ մոտ երեք ժամ տևած սպառնալիքներից հետո աղբբեջանցի պաշտոնյաները սկսել են տեղի տալ Վ. Մովսիսյանի բերած փաստարկներին, որը պնդել է, որ այդ ամենը կազմակերպված բնույթ ունի, և որ ինքն այդ մասին զեկուցելու է համապատասխան մարմիններին: Գազագած աղբբեջանցիների ամբոխը, հետևելով իրենց ղեկավարների հրամաններին, ի վերջո թույլ է տվել, որ Վ. Մովսիսյանը և իրեն ուղեկցող հայերը հեռանան²:

Դեպքի մասին Վ. Մովսիսյանը հայտնել է Հայաստանի Կենտկոմի քարտուղար Հրանտ Ոսկանյանին, քանի որ Կ. Դեմիրճյանը այդ պահին եղել է Մոսկվայում: Ստացած վնասվածքներից Վ. Մովսիսյանը մի քանի օր բուժում է ստացել հիվանդանոցում և օրեր անց հանդիպել Կ. Դեմիրճյանին ու մանրամասն պատմել տեղի ունեցածը: Այսպես է Վ. Մովսիսյանը նկարագրում Կ. Դեմիրճյանի արձագանքը. «Չեմ կարող մոռանալ, որ պատմածս լսելուց հետո նա [Դեմիրճյանը] շուտ եկավ և անձայն արտասվեց: Ես առաջին անգամ էի նրա աչքերում արցունքներ տեսնում»³: Դրանից հետո գործին ընթացք է տրվել, կենտրոնական մոսկովյան իշխանությունները տեղեկացել են խնդրին, այդ թվում և կուսակցության երկրորդ դեմք Ե. Լիզաչովը⁴, տրվել են հանձնարարականներ, և համապատասխան կառույցները սկսել են որոշակի գործընթաց: Շուտով պաշտոնից ազատվել է Աղբբեջանի Մինիստրների խորհրդի նախագահի տեղակալ Շ. Ռասիդադեն, ինչը կարելի է համարել, ըստ էության, նրա հանցակցության ճանաչում: Վ. Մովսիսյանը նշում է, որ ներողություն խնդրելու համար Հայաստան են եկել Աղբբեջանի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Բ. Բադիրովը և կառավարության նախագահը⁵: Աղբբե-

¹ Մովսիսյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 52-53:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 53:

³ Նույն տեղում, էջ 55:

⁴ Տե՛ս Дни сквозь строчки: из рабочих дневников Карена Демирчяна, с. 241:

⁵ Տե՛ս Մովսիսյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 55:

ջանի ղեկավարության քայլերի մասին Կ. Դեմիրճյանը ևս իր օրագրում 1984 թ. հոկտեմբերի 26-ին գրառում է արել. «Զանգահարեց Ք. Մ. Բաղիրովը, ներողություն էր խնդրում Նոյեմբերյանի շրջանում տեղի ունեցածի առիթով»¹:

Ուշագրավ է, որ հմուտ պետական գործիչ և հայրենասեր Վ. Մովսիսյանը հետամուտ է եղել ոչ թե դեպքի հետ կապված քրեական գործի հարուցման և իր հանդեպ բռնություն իրականացրածների պատժի գործին, այլ փորձել է ստեղծել պայմաններ հայ-ադրբեջանական սահմանային-տարածքային խնդրի հիմնավոր լուծման համար: «Միաժամանակ իմ պահանջով քրեական գործը կարճվեց,– պատմում է Վ. Մովսիսյանը,– որովհետև մի քանի հոգու կարող էին դատել և մեղավորներին պատժված համարելով, փակեին նաև սահմանային հարցերը: Ինչ պիտի ստանար հայ ժողովուրդը, եթե Ադրբեջանի բանտարկյալների թիվը մի քանի հոգով ավելանար: Մեզ մեր հողերն էին պետք»²:

Կարևոր է շեշտել նաև, որ հայ-ադրբեջանական տարածքային խնդրի հանգուցալուծմանը միտված քննարկումների ժամանակ Վ. Մովսիսյանը հատուկ ուշադրություն է դարձրել ադրբեջանցիների առաջարկած փաստաթղթերի վերնագրերին: Այսպես, ադրբեջանցիները առաջարկել են փաստաթուղթը վերնագրել «Հայաստանի և Ադրբեջանի պետական սահմանների ճշգրտման մասին», մինչդեռ Վ. Մովսիսյանը առաջարկել է այն անվանել «Հայկական ԽՍՀ և Ադրբեջանական ԽՍՀ առանձին հողօգտագործողների միջև սահմանների վերականգնման (ճշգրտման) մասին», և նրան այդ հարցում սատարել է Կ. Դեմիրճյանը: Խնդիրը շատ հստակ նկատել և այսպես է բացատրել Վ. Մովսիսյանը. «... եթե այդ փաստաթուղթը ընդունվեր, կնշանակեր, որ Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանները մեկընդմիջտ ճշգրտված են, և Ղարաբաղի հարց այլևս գոյություն չունի, քանի որ մենք արդեն համաձայնել ենք նրանց սահմանների հետ և փաստորեն ընդունել ենք նրանց տարածական ամբողջականությունը»³: Սա շատ կարևոր և պետական ու ազգային գործչի ընկալում ունեցողին հատուկ հանգամանք է:

Ինչևէ, այս ամենի արդյունքում սկսվել է հայ-ադրբեջանական սահմանների ճշգրտման աշխատանքներ, որոնց նպատակը, Վ. Մովսիսյանի խոսքերով, «20-ական թվականներից ծայր առած քաշքշուկին» վերջ տալն էր: Նա նշում է, որ սահմանների ճշգրտման աշխատանքներում ընդգրկված էին տարբեր մասնագետներ և արդյունքում. «Մենք վերականգնեցինք սահմանները՝ Նոյեմբերյան-Իջևանից մինչև Մեղրի: Հետ վերցրինք նաև բազում վեճերի և ընդհարումների պատճառ դարձած՝ Սիսիանի ամառային արոտավայրերից մինչ այդ հակառակ կողմին վերագրված տարածքները»⁴: Վ. Մովսիսյանը հստակ ամրագրում է նաև այդ տարածքներն իրենց չափերով. «Այդպիսով, Հայաստանը

¹ Дни сквозь строчки: из рабочих дневников Карена Демирчяна, с. 241.

² Մովսիսյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 57:

³ Նույն տեղում, էջ 56:

⁴ Նույն տեղում, էջ 57:

հետ ստացավ 14.450 հեկտար տարածություն, որից 2050-ը՝ Նոյեմբերյանի շրջանում, Դովեդի 1850 հեկտար հազվագյուտ ծառատեսակներով անտառի հետ միասին¹: «Սահմանների ճշգրտմամբ, Կապանին անցան մեկուկես հազար հեկտար հողեր, որոնց վրա աղբբեջանցիները տներ, անգամ ռեստորան էին կառուցել «Աղբբեջան» անունով: Շամշադինի շրջանի Թաղիլար գյուղի տարածքը այս միջոցառումից հետո վերադարձավ Հայաստանին»²:

Շատ կարևոր է փաստել, որ սահմանային այդ հստակեցումները այնուհետև արձանագրվել են քարտեզներում ու հաստատվել Խորհրդային Հայաստանի և Աղբբեջանի ներկայացուցիչների ստորագրություններով: Իսկ 1988 թ. հունվարի 12-ին ստորագրվել է համատեղ արձանագրություն սահմանագատման մասին, որը հաստատվել է Աղբբեջանի կառավարության նախագահի առաջին տեղակալ Մ. Մամեդովի և Հայաստանի կառավարության նախագահի առաջին տեղակալ Վ. Մովսիսյանի կողմից³: Այդ արձանագրությունները ընդունվել են որպես հիմք հետագա հնարավոր հողային վեճերի պարագայում:

Ամփոփելով նշենք, որ հայ-աղբբեջանական խնդիրների մեծ մասն իրենց արմատներով ձգվում է դեպի XX դարի սկիզբ և շարունակվել է ԽՍՀՄ գոյության ամբողջ ընթացքում: Մինևույն ժամանակ, դրանք հաղթահարելու, աղբբեջանական ոտնձգությունների դեմ պայքարելու Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարների քայլերը մի կողմից կարևոր փորձառություն կարող են համարվել, մյուս կողմից ներկայիս խնդիրների լուծման հարցում ուղենիշային նշանակություն ունենալ:

Ռուբեն Մելքոնյան – Հայաստանի և Աղբբեջանի խնդիրները ԽՍՀՄ-ում (ըստ խորհրդահայ պաշտոնյաների հուշերի)

Հայ-աղբբեջանական հարաբերությունները իրավացիորեն բնութագրվում են որպես թշնամական, և առավել հաճախ դրանց պատճառ են համարվում 1980-ականների վերջին սկիզբ առած գործընթացները, Արցախի ինքնորոշման համար մղվող պայքարը, արցախյան պատերազմները: Եվ ըստ այդմ թյուր տպավորություն է ստեղծվում, որ այդ հարաբերությունները կոնֆլիկտային են դարձել շատ արագ, և խորհրդային «եղբայրական ժողովուրդներից» հայերն ու աղբբեջանցիները հանկարծակի վերածվել են ռիսերիմ թշնամիների: Հեղինակը կարևորում է այն փաստը, որ հայ-աղբբեջանական հարաբերությունները ունեին պասսիվ բացասականից ակտիվ բացասականի՝ թշնամականի վերածվելու հիմքեր և պատճառներ: Այս խնդիրները լավագույնս դրսևորվել են Խորհրդային Հայաստանի տարբեր տարիների ղեկավարների, պետական-քաղաքական գործիչների հուշերում, և սույն հոդվածում, հենվելով այդ սկզբնաղբյուրների վրա, փորձ է արվել ներկայացնելու հայ-աղբբեջանական այսօր ևս նոր թափով ծավալվող կոնֆլիկտի կարևոր շերտերի հիմքերը, որոնց իմացությունը և վերլուծությունը կարող են օգտակար լինել մերօրյա գործընթացներում:

¹ Մովսիսյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 58:

² Նույն տեղում, էջ 60:

³ Նույն տեղում, էջ 59:

Рубен Мелконян – Проблемы Армении и Азербайджана в СССР (на основе мемуаров советских армянских должностных лиц)

Ключевые слова – СССР, Советская Армения, Мегри, щекотливые вопросы, мемуары, Нахичеван, Арцах

Армяно-азербайджанские отношения справедливо характеризуются как враждебные, и чаще всего основой этому служат процессы, начавшиеся с конца 1980-х годов, борьба за самоопределение Арцаха, карабахские войны. И в связи с этим складывается ошибочное впечатление, что эти отношения стали конфликтными за очень короткий период времени, а армяне и азербайджанцы внезапно превратились из «братских» советских народов в непримиримых врагов. Считаю необходимым констатировать и подчеркнуть тот факт, что имелись основания и причины для перехода армяно-азербайджанских отношений из пассивно-негативных в активно-негативные, враждебные. Эти вопросы наилучшим образом отражены в мемуарах руководителей, государственных политических деятелей Советской Армении различных лет, и в данной статье, опираясь на эти источники, мы сделали попытку представить основы важных пластов разворачивающегося сегодня с новой силой армяно-азербайджанского конфликта, изучение и анализ которых могут быть полезны в современных процессах.

Ruben Melkonyan – The Problems of Armenia and Azerbaijan in the Soviet Union (Based on the Memoirs of the Soviet Armenian Statesmen)

Key Words – USSR, Soviet Armenia, Meghri, sensitive topics, memoirs, Nakhijevan, Artsakh

The Armenian-Azerbaijani relations in general are justly described as hostile, and most often the processes that began in the late 1980s, the struggle for the self-determination of Artsakh, as well as the Karabakh wars are considered to have formed the ground for this situation. Thus, a wrong impression is created that these relations became antagonistic within a short period of time, and the Armenians and Azerbaijanis turned from the Soviet fraternal peoples to irreconcilable enemies. However, it is necessary to state and highlight that there were other grounds and reasons which transformed the Armenian-Azerbaijani relations from passively negative to actively negative, hostile. These issues were best reflected in the memoirs of the statesmen, political and state leaders of Soviet Armenia of various years, and in this article on the basis of these sources we have tried to shed light on the foundations of important layers of the Armenian-Azerbaijani conflict which is developing today with a new vigor. The study and analysis of this topic might be useful for the modern processes.

Ներկայացվել է 07.12.2021

Գրախոսվել է 09.03. 2022

Ընդունվել է տպագրության 29.03.2022

Ռուբեն Մելքոնյան – ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի դեկան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (rubenmelkonyan@ysu.am)